

szemle

Közép-Európa mint irodalom- történeti kihívás

FRIED ISTVÁN: BOLYONGÁS A (KELET-)KÖZÉP-EURÓPAI IRODALMI LABIRINTUSBAN

Közép-Európa fogalma több szempontból is speciális kihívást jelent az irodalomtörténész számára. Egyrészt egyetlen (közép-európai) író, költő sem zárt térben, nem csupán egyetlen nyelv erőterébe alkot, hanem folyamatosan hatásoknak van kitéve mind a világirodalom, mind a szűkebb-tágabb régió felől. A soknemzeti-ségű, multikulturális közép-európai irodalmak esetében ez a tény még inkább fel-erősödik, és a nyelvi izoláció ellenében tágabb és összetettebb hatásfolyamatok ér- telmezésére lehet szükség egy-egy írói életmű interpretációja és értékelése során.

Másrészt Közép-Európa fogalma meglehetősen sokféle értelmezésre ad lehető- séget. Ha kulturális-földrajzi szempontokat érvényesítünk, akkor láthatjuk, hogy a terminus használati köre végzetesen kiszolgáltatott annak, hogy ki, hol és milyen céllal használja (s itt nemcsak Közép-Európa, hanem a sajátos közép-európaiság kérdése is felmerül). A fogalmat célzó érdekek már a legkorábbi Közép-Európa- koncepciókba is beleírták magukat. A német Közép-Európa fogalma már a 17. szá- zadban feltűnt, többek között Leibniz, Kant, Herder és Fichte is ismerte, a legna- gyobb karriert befutó Mitteleuropa gazdasági és politikai értelmét pedig elsőként Friedrich List határozta meg: célja a szárazföld kolonializálása a „nagyterelmélet” alapján. Ennek a „Közép-Európá”-nak a hatósugara a mai Benelux-államoktól egé- szen a Perzsa-öbölhöz terjedt volna. Mint Ormos Mária megjegyzi: „Németország nem is létezett még, midőn List jóvoltából a német Mitteleuropa már körvonalat öltött.” (Ormos Mária: *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz?* Budapest: Napvilág, 2007, 23.)

A német Mitteleuropa-koncepciók sajátos osztrák változattal is rendelkeztek, ilyen volt például Metternich hercegé, aki szerint osztrák vezetéssel kell összefog- ni a 19. századi német államokat és a Habsburg Monarchia részeit a francia és az orosz veszély ellen. (Lendvai L. Ferenc: *Közép-Európa koncepciók*. Budapest: Áron, 1997, 123–124.) A 19. századtól a német koncepciók legnagyobb része Kö- zép-Európa térségének és nemzetének német uralom alá vonását célozta meg, s ennek a gyarmatosító, expanzív stratégiának köszönhetően Mitteleuropa fogalmát is szinte a használhatatlanságig tágították. Így például Joseph Partsch (1904) Fran- ciaországtól Ogyesszáig, Alfred Hettner (1907) az Északi-tengertől a Duna-deltáig húzta meg a térség határait. Voltak olyan elképzelések az ún. nagyobb Közép-Eu- rópát illetően, amelybe a skandináv országok (Norvégia, Svédország, Finnország) éppúgy beletartoztak, mint a Benelux-államok (Hollandia, Belgium), Dánia, a Bal- kán (a mai Bulgária, Görögország, Albánia), illetve Olaszország – sőt: csatlakozó

területként a mai Törökország, Szíria, Irak, egészen a Perzsa-öböl. (Lendvai: i. m., 150.) Ennek az angol, francia és orosz törekvések ellenében létrejövő, sokszor agresszív német gyarmatosító stratégiának köszönhetően jönnek létre olyan terminusok, mint a Mitteleuropa (Közép-Európa), Zentraleuropa (Középső-Európa), Zwischenstaaten, Zwischeneuropa (Köztes Államok, Köztes-Európa). Jól látható, a gyarmatosítás a nyelvhasználaton keresztül hozta létre tárgyát, Európa bizonyos területeit célozva. Még a német koncepciók közül legismertebb és legtoleránsabb, Friedrich Naumann-féle Mitteleuropa-konceptiójáról (1915) is azt olvashatjuk: „Legszívesebben minden kis nemzet önállóan és minden kötöttség nélkül szeretne létezni. [...] De a valóság nem ad teret különálló kis nemzeti államoknak. [...] Az Oroszország és Németország közt fekvő nemzeteknek [...] valamelyik nagy kötelekbe kell tartozniuk. [...] *Nem mint a germanizálás eszközeinek*; [...] a német nyelv *közvetítő nyelvként* fog szolgálni.” (Lendvai: i. m., 154.) Nem véletlen, hogy később ezek a tervek is szerepet játszottak Hitler kelet-európai terjeszkedésének alátámasztásában (lásd a Lebensraumot, a német élettér rasszista koncepcióját).

Eddig csak a német Közép-Európa-konceptiókra fókuszáltunk, valójában azonban a térség minden állama kialakította saját Közép-Európa-elképzeléseit. Ormos Mária ezeknek a koncepcióknak négy alapváltozatát különbözteti meg: 1. Oroszországgal, illetve Oroszország védnöksége alatt – vagy Oroszország és a pánszláv veszély ellen; 2. a Habsburg Birodalom, illetve Ausztria-Magyarország keretében – vagy éppen nélküle, sőt ellene; 3. Németországgal, annak meghatározó szerepével – vagy éppen nélküle, sőt ellene; 4. mindkét szomszédos nagyhatalom, vagyis Oroszország és Németország ellen. (Ormos Mária: i. m., 17.)

A szláv elképzelések sokszor úgy határozzák meg Közép-Európa fogalmát, mint amely a két nagy nyelv és politikai nagyhatalom, a német és az orosz közé ékelődött kisebb nemzetek, nyelvek, államok területe. Ján Kollár már egészen korán, 1836-ban közzétette pánszláv koncepcióját az egységes szláv nemzetről, amelynek négy ágát, négy nyelvjárását különböztette meg: a csehszlovákokat, a lengyelt, az oroszot és a szerbhorvátot. Az utána következő szláv Közép-Európa-elképzelések jó része ezt olyan megfelelő kiindulópontnak tartotta, amelyre a továbbiakban is építeni lehet. Már a 19. század közepén František Palacký olyan tervet dolgozott ki, amely a Habsburg Birodalom föderalista átalakítását szláv vezetés alatt gondolta el. Milan Hodža pedig *Föderáció Közép-Európában* (1942) című könyvében arról ír, hogy a „közép-európai katonai események egyértelművé teszik ama gondolatnak az igazságát, hogy a jövőben annak a nyolc országnak a szoros együttműködésére van szükség, amelyek Oroszország, Németország és Olaszország földrajzi közelségében terülnek el.” (Milan Hodža, *Federácia vednej Európe*. Bratislava: Kalligram, 1997, 65.) Könyvében a közép-európai föderáció koncepcióját dolgozta ki, ebbe nyolc állam tartozna: Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország, Románia, Bulgária, Ausztria, Jugoszlávia, Görögország, miközben Németországot sem zárja ki automatikusan az ide sorolható államok köréből. Mint látható, alapvetően egy szláv dominanciájú Közép-Európában gondolkodik Hodža is.

Ráadásul az is evidensnek tűnik, hogy nemcsak térben, de időben is elkülönülnek az egyes koncepciók. Németország és Ausztria 1945 előtt szinte kihagyhatatlan volt a legtöbb Közép-Európa-konceptióból, de vajon 1989 után is részét

képezik-e Közép-Európának? A vasfüggöny, illetve a szocializmus negyven éve olyan alapvető társadalmi folyamatokat indukált, amelyek szinte lehetetlenné teszik, hogy Ausztria és Németország 1989 után bármiféle közös kontextusban szerepeljen Lengyelországgal, Csehországgal vagy Magyarországgal. Az 1945 utáni évtizedekben Ausztria és Németország végérvényesen a nyugat részévé vált, s a „közép” ebből a szempontból azokra a posztkommunista államokra vonatkoztatható leginkább, amelyek – kilépve a szovjet dominanciából – immár a nyugati világban (EU) keresik helyüket, de még évekig, évtizedekig képtelenek lesznek utolérni Ausztriát, Németországot vagy Svájcot. Vagyis: Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária, Szlovénia, Horvátország...

Fried István ennek a bonyolult, időben, térben és nyelvileg is sokféle nézőpontból szemlélhető és szemlélt régióknak a kapcsolódási pontjaival, a kulturális és irodalmi transzfer bonyolult hálózatként működő jellegzetességeivel foglalkozik könyvében. A szerző a téma egyik legjelentősebb szakértője, a nyolcvanas évektől napjainkig több alapvető könyvet tett le az asztalra az 1986-os *Kelet- és Közép-Európa között* című kötettől az *Irodalomtörténetek Kelet-Közép-Európában* (1999) című könyvön át egészen a most tárgyalandó *Bolyongás a (kelet-)közép-európai irodalmi labirintusban* (2014) című tanulmánykötetig, hogy csak hármat emeljünk ki a jelentős korpuszból.

A legutóbbi kötet az irodalmi értelemben vett Közép-Európa utóbbi kétszáz évének állapotrajzát adja. A szerző számára a poli-, inter- és multikulturalitás, a többnyelvűség és többkulturájúság, a „kultúraátszövődések” (188.), a szöveg- és irodalomköziség, a nyelvi polifónia, a „történeti találkozások” (141.), a „kultúrák komplementaritása” (161.), az interdiszciplinaritás, a komparatiztika és az irodalmi poliszisztémák azok a kulcsszavak, amelyek segítségével közeledik tárgyához. Lenyűgöző az a mód, ahogy Fried István jelen van a közép-európai irodalmakban, meglepő összefüggésekre hívja fel a figyelmet, mindig egy összetettebb irodalomértés szándékával. *A magyar irodalom meg a szláv irodalmak* című tanulmányban például azt a provokatív kérdést szegezi az irodalomtörténésznek és az olvasónak, hogy vajon „milyen mértékben abszolutizálható a(z anya)nyelvi eltérés szempontja?” Továbbá: „Vajon valóban az anyanyelvi kultúra (mindenekelőtt a nyelvi-nyelvtörténeti hagyomány) felől határozható-e meg az irodalmi alkotás?” (59.) Illetve: „Vajon akkor, amikor egy költő anyanyelvi átültetésben és nem eredeti nyelven ismeri meg a világirodalom jelentős alkotásait, az anyanyelvi hagyományhoz kapcsolódik, vagy pedig a nyelvi tényezőkön túl utat találhat-e a szűkebb értelemben vett világirodalmi folyamathoz?” (60.)

A szerző amellet érvel, hogy „létezett egy olyan szláv-magyar irodalomköziség, amely szláv-magyar kulturális emlékezetnek nevezhető, közös múltnak is természetesen (bár ennek az érdekelt felek különféle – negatív vagy pozitív – oldalát hangsúlyozták), és mindenekelőtt a *többkulturáltság*, a pluralitás széles mezőnyén kitetsző hasonlóság az, amelyet őrizhet, jelenvalóvá tehet a kulturális emlékezet.” (60.) Sőt, Fried István a „többnyelvű”, „azonos kulturális élményekből táplálkozó, így a közössé lett és közösnek elismert hagyományra más nyelven, mégis hasonlóképpen reagáló” „Kelet-Közép-Európának nevezett” régió részeiként fogja fel az

ide tartozó irodalmakat, amelyek több „alcsoport”-ba sorolhatók (61.). Mint felhívja a figyelmet, a 19. századig uralkodó hungarus patriotizmus alapvető fontosságú jelenség volt, amely nem értelmezhető a 19. századtól uralkodóvá váló „nemzeti-nyelvi-kulturális különállás” eszméjétől függetlenül.

Fried István több példán mutatja be az így felfogott irodalmiság működését *Vörösmarty Mihály kelet-közép-európai romantikája* című tanulmányában. A közép-európai romantika négy alkotójának művein, a magyar Vörösmarty Mihály, a lengyel Adam Mickiewicz, a cseh Karel Hynek Mácha és a szlovén France Prešeren romantika korabeli szövegein keresztül foglalkozik a négy szerző műveiben közös poétikai jellegzetességekkel, „terminológiai egyidejűség”-ekkel (75.). Persze rögtön felvetődik a kínzó kérdés: vajon e négy költő mennyire ismerte egymás munkáit, valóban lehetséges-e a romantika korában egy közép-európai irodalmi régióról beszélni, belső hatásfolyamatokkal – vagy pedig a négy szerző életműve pusztán a nyugat-európai romantika egy-egy, egymástól izolált leágazásaként fogható fel, a német, angol, francia romantikára adott hasonló válaszként? Rendkívül szimpatikus, ahogy tanulmánya végén Fried István – szinte afféle posztmodern trükköt alkalmazva – újraolvastatja velünk tanulmányát, kételyeit megfogalmazva: „Idáig (újra)olvasva dolgozatomat, kétség támadt bennem. Vajon az, amit az egyik költőről leírtam, nem volna ugyanúgy vagy majdnem ugyanúgy leírható a másiktól, netán a harmadiktól? Nem járok-e körbe, ahelyett, hogy valahová valahonnét elérkeznék?” (88.)

További szimpatikus eljárása az irodalomtörténésznek, hogy sosem rejti véka alá elítélő véleményét sem, de mindenkor megtartva az irodalomtörténész önreflexióját, a megírás kontextusából következő állítás mindenkori feltételezettségét. „Az eredetiség alkotás” című, „*Nemzetképek, nemzet-torzsképek Kelet-Közép-Európában*” alcímet viselő tanulmány a posztmodern korszakhatár és paradigmaváltás értelmezéséhez nyújt adalékokat a térség irodalmából. A korpuszt egyrészt a latin-amerikai mágikus realizmus, a mexikói Fuentes, az argentin Borges, a perui Vargas Llosa és a kolumbiai García Márquez, másrészt a közép-európai próza, a szerb Milorad Pavić és Danilo Kiš, a szlovák Peter Jaroš, a lengyel Galícia-regények, a horvát Nedjeljko Fabrio, a szlovén Aleš Debeljak művei alkotják, hogy csak a leggyakrabban emlegetett szerzőket és irányzatokat említsük. Fried István meggyőző erővel bizonyítja be, hogy míg például „Danilo Kiš a maga pluralitásban és multikulturalitásban gyökerező regényeivel [...] több irányban is csapást vágott”, s „tudatosította a multikulturalitás felszabadító erejét” (21.), addig a szlovák Peter Jaroš híres-hírhedt *Az ezeréves méh* című regénye a szocializmusban „hivatalos irodalomesztétikának is megfelelni akarván” a „lukácsi *extenzív totalitás* következményének” tesz messzemenően eleget (15.). Jaroš regénye a tanulmány szerzője szerint jól illeszkedik az „egynyelvűség, a nemzetállamiság, a monologikus diszkurzus csak lineárisan fölvezethető történeté”-hez is (12.), s ezáltal a „keverék” ellenébe a „tisztavérű jellem”-et, az „idegen” ellenébe az ősi „békés-gyanútlan” idillt helyezi. Jaroš regénye éppen a mesterségesen kétosztatúvá szűkített világ miatt válik képzelenné a másik nézőpontjának megjelenítésére, pontosabban egy ideologikus üzenet hordozójaként jelenik meg. Vagy – ahogy az irodalomtörténész fogalmaz – „az egyetlen lényeges szólam, a kulturális örökség kritikátlan követése ennek

eredménye, így hát nemigen várható el, hogy valamely polifon regényvátozat adaptálására vállalkozzék.” (15.)

A kötet további fontos írásai is a (kelet-)közép-európai térség kulturális-irodalmi kontextusát célozzák, Bruno Schulz, Miroslav Krleža, Sziklay László önálló tanulmányt kap, s szinte minden írás olyan új adalékot szolgáltat egy majdan megírandó közép-európai irodalomtörténethez, amely valószínűleg nem jöhet majd létre a szerző szempontjainak figyelmen kívül hagyásával. Fried István ugyanis egy összetett, differenciált irodalomkép érdekében szólal fel, s nem véletlenül. Olyan értekező nyelvet működtet tudniillik, amelyet hosszú évek alatt tett alkalmassá erre a feladatra. A Fried István-i irodalomtudományos nyelvhasználatot egyrészt a filológiai igény, másrészt az összehasonlító, komparatív módszerek, harmadrészt a hermeneutikai értelmezés, továbbá az interdiszciplinaritás elve, illetve az irodalomtörténeti szempont, valamint a rendszerelvű irodalomtudomány módszereinek együttes használata jellemzi. Filológiai igény az irodalmi tény pontos, tárgyilagos meghatározása, illetve az irodalmi folyamatok és kapcsolatok feltérképezése értelmében. Komparatiztika az irodalmiság nyelveken és kultúrákon átívelő kapcsolathálóinak értelmezése által. Hermeneutikai kérdésfelvetések az önértelmezés és a múltértelmezés területén. Interdiszciplinaritás a kulturális folyamatok sok nézőpontú értelmezése által. Irodalomtörténet a történetiség és a kánon lehetőségeinek alkalmazásával. Rendszerelvűség az even-zohari intenciók nyomán, az irodalmiság szintjeinek elkülönítése érdekében.

Fried István kötetéből mind ezeken túl egy igazi, művelt, bölcs közép-európai humanista hangját halljuk ki, egy olyan irodalomtudósét, akinek a tanácsait minden korban érdemes mérlegelni. (*Lucidus*)

NÉMETH ZOLTÁN

Erdélyi olvasókönyv

MARKÓ BÉLA: REKVIEM EGY MACSKÁÉRT

Az erdélyi magyarság sorsával és helyzetével foglalkozó irodalomnak, mondhatni, inflációja van, mostanában egyre-másra találkozunk beszámolókkal, tervezetekkel, ritkábban a megfontoltság és/vagy az irodalom magasabb régióiban, inkább a napi publicisztika és a felületes élménybeszámoló keretei között. Ezért is ajánlanám Markó Béla *Rekvium egy macskáért* című új könyvét annak az olvasónak a figyelmébe, aki Erdély történelmi sorsán és jelenén nem pusztán zsörtölődni kíván, hanem elgondolkozni és netán ennek eredményeként cselekedni. Ugyanis tapasztalataim szerint többnyire (hogy Kisfaludy Károly egykori gúnyos meghatározásával éljek) a „sok haza-puffogatás” a kelendő, és nem az a szigorú gondolatiság, amely a nemzeti önvizsgálatnak és regionális helyzetünk vizsgálatának azokat a hagyományait követné, amelyeket egykor mondjuk Széchenyi István, Ady Endre, Márai Sándor és Bibó István vagy éppen olyan erdélyi gondolkodók, mint Kós Károly, Bánffy Miklós, Kuncz Aladár, Makkai Sándor és Sütő András képviseltek. Az erdélyi